

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰਕ: ਇਕ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ

ਡਾ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕੰਦੇਲਾ, ਯੂ ਕੇ

ਬੋਧੀ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਪਰੰਪਰਾ (570 ਈ ਪੂ – 1200 ਈ) - (4)

ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਬੋਧੀ ਤਾਰਕਿਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂਗੇ। ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ, ਕਈ ਤਥਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਅਧਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਹੋਰ ਮੁਨਾਸਬ ਸੋਮਿਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੁੱਖ ਜਾਣਕਾਰੀ ਡਾ: ਸਤੀਸ਼ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆਭੂਸ਼ਣ ਦੀ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਿਤ “ਨਿਆਇਸ਼ਾਸਤਰ ਇਤਿਹਾਸ” ਉੱਪਰ ਹੀ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਸਰਵੇਖਣ ਸਾਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੁੱਲੀ ਵਿਸਰੀ ਤਾਰਕਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਬਲਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਹਿਮ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਵੇਕਤਾ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਮਿਸਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀਕਰਣ ਲਈ ਅਣਮੋਲ, ਅਵੱਸ਼ ਅਤੇ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ।

ਪਰਮਾਰਥ (498 – 569 ਈ), ਸੰਕਰ ਸੁਆਮੀ (ਲਗਪਗ 550 ਈ), ਧਰਮਪਾਲ (600 - 635 ਈ), ਅਚਾਰੀਆ ਸ਼ਿਲਭਦਰ (635 ਈ), ਆਚਾਰੀਆ ਧਰਮਕੀਰਤੀ (635 - 650 ਈ), ਦੇਵੇਂਦਰਬੋਧੀ (650 ਈ), ਸ਼ਾਕਯਬੋਧੀ (675 ਈ), ਵਿਨੀਤ ਦੇਵ (700 ਈ), ਰਵੀ ਗੁਪਤ (725 ਈ), ਜਤੋਂਦਰਬੋਧੀ (725 ਈ), ਸ਼ਾਂਤ ਰਕਸ਼ਿਤ (749 ਈ), ਕਮਲ ਸ਼ੀਲ (750 ਈ), ਕਲਿਆਣ ਰਕਸ਼ਿਤ (829 ਈ), ਧਰਮੇਤਰਾਚਾਰੀਆ (848 ਈ), ਮੁਕਤਾ ਕੁੰਭ (900 ਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ), ਅਰਚਟ (ਲਗਪਗ 900 ਈ), ਅਸ਼ੋਕ (900 ਈ), ਚੰਦਰ ਗੋਮਿਨ (925 ਈ), ਪ੍ਰਾਗਿਆਕਰ ਗੁਪਤ (940 ਈ), ਅਚਾਰੀਆ ਜਿਤਾਰਿ (940 - 980 ਈ), ਜਿਨ (940 ਈ), ਰਤਨਕੀਰਤੀ (940 - 1000 ਈ), ਰਤਨ ਵਜਰ (979 - 1040 ਈ), ਜਿਨ ਮਿਤਰ (1025 ਈ), ਦਾਨਸ਼ੀਲ (1025 ਈ), ਗਿਆਨਸ਼੍ਰੀ ਮਿਤਰ (ਲਗਪਗ 1040 ਈ), ਗਿਆਨਸ਼੍ਰੀ ਭਦਰ (ਲਗਪਗ 1050 ਈ), ਰਤਨਾਕਰ ਸ਼ਾਂਤੀ (ਲਗਪਗ 1400 ਈ), ਯਮਾਰੀ (ਲਗਪਗ 1050 ਈ), ਸੰਕਰਆਨੰਦ (ਲਗਪਗ 1050 ਈ), ਸੁੱਭਕਰ ਗੁਪਤ (ਲਗਪਗ 1080 ਈ), ਮੋਕਸ਼ਾਕਰ ਗੁਪਤ (ਲਗਪਗ 1100 ਈ)।

ਪਰਮਾਰਥ (498 – 569 ਈ)

ਪਰਮਾਰਥ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਜੈਨੀ ਵਿਖੇ ਜਨਮ 498 ਈ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਇਕ ਬੋਧੀ ਸ਼੍ਰਮਣ (ਭਿਖਸੂ) ਸਨ। ਜਦੋਂ, ਸੰਨ 539 ਈ ਵਿਚ ਚੀਨ ਦੇ ਲਿਆਂਗ ਸਮਰਾਟ ਵੁ-ਤੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਦੂਤ-ਮੰਡਲ ਮਾਰਗ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜੀਵਤ ਗੁਪਤ (ਜਾਂਜੀਵਤ ਕੁਮਾਰ) ਵਲ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਪਰਮਾਰਥ ਨੇ ਇਕ ਅਨੁਵਾਦਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮੰਡਲ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ‘ਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਸਮੇਤ, ਚੀਨ ਪਹੁੰਚੇ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਚੀਨੀ ਸ਼ਹਿਰ ਕੈਨਟੋਨ ਵਿਖੇ 548 ਈ ਵਿਚ ਸਮਰਾਟ ਵੁ-ਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਨਾਨਕੰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹੇ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਚੀਨ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 569 ਈ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਚੀਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਸੁਥੰਧੂ ਦੇ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਤੇ ‘ਨਿਆਇਸ਼ੂਤਰ’ ਦਾ ਵੀ ਅਨੁਵਾਦ ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ “ਨਿਆਇ ਭਾਸ਼ਯ” ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ।

ਸੰਕਰ ਸੁਆਮੀ (ਲਗਪਗ 550 ਈ)

ਸੰਕਰ ਸੁਆਮੀ ਨੂੰ ਦਿਗਨਾਗ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ। ਦਿਗਨਾਗ ਦੀਆਂ ਤਰਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਮੁਖੀ, ਸ਼ਿਭੰਦਰ, ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸੰਕਰ ਸੁਆਮੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਤੀਰਥਯਾਤਰੀ ਹਵੇਨ-ਸਾਂਗ ਨੇ, 635 ਈ ਵਿਚ, ਆਪਣੀ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਸ਼ਿਲਭੰਦਰ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਚੀਨੀ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਕਰ ਸੁਆਮੀ ਨੇ 'ਹੇਤਵ-ਵਿਦਿਆ-ਨਿਆਇ-ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰ' (ਜਾਂ ਨਿਆਇ-ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ) ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਹਵੇਨ-ਸਾਂਗ ਨੇ, 647 ਈ ਵਿਚ, ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ।

ਧਰਮਪਾਲ (600 - 635 ਈ)

ਧਰਮਪਾਲ, ਦਰਾਵਿੜ ਇਲਾਕੇ ਕਾਂਚੀਪੁਰਾ (ਕੰਜੀਵਰਮ) ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇਕ ਜਾਨੇ ਮਾਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਇਕ ਵਾਰ ਸਥਾਨਕ ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲ ਵਿਖੇ ਭੇਜ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬੇਧੀ ਭਗਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਉਹ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਨੇਲੰਦਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਕਾਬਲੀਅਤ ਨਾਲ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਮੁੱਖੀਆਂ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, 'ਭਰਤਰਹਰੀ' ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ 'ਪਾਣੀਨੀ' ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਉੱਪਰ ਇਕ 'ਬੀੜਾ-ਵਿੱਤੀ' ਨਾਮੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖੀ।

ਉਹ ਯੋਗਚਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ, ਜੈਸੇ (1) ਆਲੰਬਨ-ਪ੍ਰਤੁਯਾਯ-ਧਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ-ਵਿਆਖਿਆ; (2) ਵਿਦਿਆਮਾਤਰ-ਸਿਧੀ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਆਖਿਆ; ਅਤੇ (3) ਸਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ-ਵੈਪੁਲਯ-ਵਿਆਖਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 650 ਈ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਚੀਨੀ ਤੀਰਥਯਾਤਰੀ ਨੇ 629 ਈ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕੋਸ਼ਾਂਭੀ ਵਿਖੇ ਉਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਬੇਧੀ ਮੱਠ ਦੇਖਿਆ ਜਿੱਥੇ ਧਰਮਪਾਲ ਤਾਰਕਿਕ ਵਿਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਅਚਾਰੀਆ ਸ਼ਿਲਭਦਰ (635 ਈ)

ਸ਼ਿਲਭਦਰ, ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਉਹ ਧਰਮਪਾਲ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਬਣੇ। ਚੀਨੀ ਤੀਰਥਯਾਤਰੀ ਹਵੇਨ-ਸਾਂਗ 635 ਈ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਰਹੇ। ਸ਼ਿਲਭਦਰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਤਾਰਕਿਕ ਸਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਆਚਾਰੀਆ ਧਰਮਕੀਰਤੀ (635 - 650 ਈ)

ਵਰਿਸ਼ਠ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੂਡਾਮਣੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਅੱਜ ਕਲ ਤ੍ਰੈਮਲਯ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਪਰੀਵਰਾਜਕ ਕੋਰੂਨੰਦ, ਇਕ ਤੀਰਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ। ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਵੇਦ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਗ, ਐਸ਼ਧ, ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

ਆਦਿ। ਬੁੱਧਮਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਕਥਨ ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਤਰੁੱਟੀਆਂਰਹਿਤ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਬੁੱਧਮਤ ਲਈ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਵਿਚੋਂ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਮੱਧਯਦੇਸ (ਮਾਗਧ) ਪਹੁੰਚੇ ਜਿੱਥੇ ਆਚਾਰੀਆ ਧਰਮਪਾਲ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਧੀ ਸੰਘ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਤੀਰਥਕ ਵਿਚਾਰਦਾਰਾ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ 'ਕੁਮਾਰਲ' ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੀਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਨੇ ਕਲਿੰਗਾ ਵਿਖੇ ਇਕ ਵਿਹਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਸੰਘ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਬੋਧੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰਨ 'ਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਸੁਗੰਧ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਭਰ ਉੱਠਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਹਵੇਨ-ਸਾਂਗ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਦੌਰੇ ਸਮੇਂ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀ 'ਆਈ-ਸਿੰਗ' (671-695 ਈ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: "ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਨੇ (ਦਿਗਨਾਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ) ਤਰਕ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ।"

ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤਾਰਕਿਕ ਉਦਯੋਤਕਰ ਦੀ ਕਾਫੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੀਮਾਂਸ ਲੇਖਕ ਸੁਰੇਸਵਚਾਰੀਆ (ਬ੍ਰਾਹਮਦਾਣਇਕ-ਵਾਰਤਿਕ ਦੇ ਰਚਨਕਾਰ) ਅਤੇ ਦਿਗੰਬਰ ਜੈਨੀ ਵਿਦਿਆਨੰਦ (ਅਸ਼ਟ-ਸਾਹਾਸਰਿਕਾ ਦੇ ਰਚਨਕਾਰ) ਨੇ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਉੱਤੇ ਸਖਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਾਚਸਪਤੀ ਮਿਸ਼ਰ ਵੀ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

"ਪ੍ਰਮਾਣ-ਵਾਰਤਿਕ-ਕਾਰਿਕਾ" - ਧਰਮਕੀਰਤੀ

ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਨੇ ਤਰਕ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਅਨੇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ *ਪ੍ਰਮਾਣ-ਵਾਰਤਿਕ-ਕਾਰਿਕਾ* ਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਗਨਾਗ ਦੀ ਰਚਨਾ *ਪ੍ਰਮਾਣ-ਸਮੁਚਯ* ਉੱਪਰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ: (1) *ਸਵਾਰਥਅਨੁਮਾਨ*; (2) *ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਿਧੀ* (ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ); (3) *ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼*; ਅਤੇ (4) *ਪਰਾਰਥਵਾਕ*।

"ਪ੍ਰਮਾਣ-ਵਾਰਤਿਕ-ਵਿੱਤੀ" - ਧਰਮਕੀਰਤੀ

ਇਹ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਿਰਤ *ਪ੍ਰਮਾਣ-ਵਾਰਤਿਕ-ਕਾਰਿਕਾ* ਉੱਪਰ ਸਵੈ-ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

"ਪ੍ਰਮਾਣ-ਵਿਨਿਸਚਯ" - ਧਰਮਕੀਰਤੀ

ਇਹ ਵੀ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦਾ ਤਰਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਰੂਪ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿੰਨ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ: (1) *ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਵਿਵਸਥਾ*; (2) *ਸਵਾਰਥਅਨੁਮਾਨ*; (3) *ਪਰਾਰਥਅਨੁਮਾਨ*। ਇਸ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, 'ਧਰਮਕੀਰਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਇਕ ਮਾਹਨ ਰਿਸ਼ੀ, ਬੇਮਿਸਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਿਆ।'

“ਨਿਆਇ-ਬਿੰਦੂ” - ਧਰਮਕੀਰਤੀ

ਨਿਆਇ-ਬਿੰਦੂ, ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੀ ਤਰਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ‘ਤੇ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਸ਼ਾਤੀਨਾਥ ਜੈਨ ਮੰਦਰ, ਕੈਂਬੇ, ਵਿਖੇ ਹੋਰ ਹੱਥਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਲੱਭਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਤਿੰਨ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ: (1) ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼; (2) ਸਵਾਰਥਅਨੁਮਾਨ; (3) ਪਰਾਰਥਅਨੁਮਾਨ।

(1) ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼

ਪਹਿਲੇ ਕਾਂਡ, ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼, ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਹੀ (ਸਮਯਕ) ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਪੁਰਸ਼ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਹੈ: (1) ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼, ਅਤੇ (2) ਅਨੁਮਾਨ। ਗਿਆਨਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਹੈ, ਜੋ ਪੂਰਵ-ਕਲਪਨਾ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਆਭ੍ਰਾਂਤ (ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਵਕਲਪਨਾਵਾਂ, ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਉਹ ਕੂੜ ਅਕਸ ਹਨ ਜੋ ਯਥਾਰਥ (ਅਸਲੀ) ਲਗਦੇ ਹਨ, ਜੈਸੇ ਕਿਸੇ ਰੁੱਖ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਅਸਲੀ ਲੱਗੇ ਜਾਂ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸੱਪ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਵੇ। ਭ੍ਰਾਂਤੀ (ਜਾਂ ਭੁਲੇਖਾ) ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹਨੇਰਾ, ਤੇਜ਼ ਗਤੀ, ਵਾਹਣ (ਗੱਡੀ) ਰਾਹੀਂ ਯਾਤਰਾ, ਹਲੂਣਾ ਆਦਿ; ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਦਰੱਖਤ ਦੌੜਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ: (1) ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼, (2) ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼, (3) ਆਤਮ-ਚੇਤਨਤਾ, (4) ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰਧਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ। ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼-ਵਸਤੁ (ਇੰਦ੍ਰੀਆਰਥ) ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਲਕਸ਼ਣ (ਵਿਲੱਖਣ ਸਵੈ-ਲੱਛਣ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਅਨੁਮਾਨ-ਵਸਤੁ ਜਾਤੀ-ਬੱਧ ਜਾਂ ਸਾਮਾਨਜ-ਲਕਸ਼ਣ (ਵਿਆਪਕ ਜਾਂ ਆਮ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਗਊ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ (ਵਿਲੱਖਣ) ਗਊ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਨੇਕ ਗੁਣ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਗਊਆਂ ਤੋਂ ਅਲਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਇਕ ਗਊ ਜਿਹੜੀ ਅਨੁਮਾਨਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਆਮ ਜਾਂ ਵਿਆਪਕ ਗਊ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਗੁਣ ਬਾਕੀ ਗਊਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ, ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਅਨੁਮਾਨ ਸਾਮਾਨਜ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਸਤੁ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ (ਪ੍ਰਤੱਖਣ) ਉਸ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਜਾਂ ਦੂਰੀ ‘ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼-ਵਸਤੁ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਲੱਛਣ ਉਸ ਦੀ ਪਰਮ ਯਥਾਰਥਾ (ਪਰਮਾਰਥ-ਸਤਿ) ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਹ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਸਤੁ ਵਿਹਾਰਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਲੱਛਣ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼, ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹੂ-ਬਹੂ ਉਸ ਵਸਤੁ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹੈ। ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਕਿਰਿਆ ਸਮਰਥਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਏਕਾਂਤ ਮਨੋਰਥ ਹੈ।

(2) ਸਵਾਰਥਅਨੁਮਾਨ

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵਾਰਥਅਨੁਮਾਨ ਉਸ ਅਨੁਮਾਨਣਯੋਗ (ਅਨੁਮੇਯ) ਵਸਤੁ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਹੇਤੁ ਜਾਂ ਲਿੰਗ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣ (ਲਿੰਗਸਯ ਤ੍ਰੈਰੂਪਮ) ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ “ਇਸ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਹੈ।” ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ ਇਹ ਗਿਆਨ ਕਿ “ਪਰਬਤ

ਉੱਪਰ ਅੱਗ ਹੈ' ਯੁੱਧੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਹੇਤੁ (ਕਾਰਣ) ਹੈ। ਹੇਤੁ ਦੇ ਤ੍ਰੈਕੁਪੀ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

- (1) ਹੇਤੁ ਦਾ ਪਕਸ਼ (ਪੱਖ) ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ (ਨਿਹਿਤ) ਹੋਣਾ, ਜੈਸੇ
*ਪਰਬਤ ਅਗਨਮਈ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਯੁੱਧਮਈ ਹੈ,
ਰਸੋਈ ਵਾਂਗ, ਪਰ ਝੀਲ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ।*
ਇਸ ਤਰਕ ਜਾਂ ਯੁਕਤਿ ਵਿਚ 'ਯੁੱਧੇ' ਦਾ 'ਪਰਬਤ' ਉੱਪਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
- (2) 'ਹੇਤੁ' ਦਾ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਧਯ ਨਾਲ ਸਾਧਰਮਯ ਹੋਣ, ਜਿਵੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਦਲੀਲ ਵਿਚ 'ਯੁੱਧਮ' ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਗਨੀ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਧਰਮਯ ਹੈ।
- (3) 'ਹੇਤੁ' ਕਦੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਜੋ ਸਾਧਯ ਤੋਂ ਵੈਧਰਮਯ ਹੋਣ, ਜਿਵੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਦਲੀਲ ਵਿਚ 'ਯੁੱਧਮ' ਝੀਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਅਗਨੀ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵੈਧਰਮਯ ਹੈ।

ਸਾਧਯ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ, ਹੇਤੁ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- (1) ਸਵੈ-ਭਾਵ (ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ), ਜੈਸੇ
*ਇਹ ਇਕ ਰੁੱਖ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿੰਸਪਾ (ਟਾਲੀ) ਹੈ।*
(ਇੱਥੇ ਟਾਲੀ ਦੀ ਸਮਰੂਪਤਾ (ਸਵੈਭਾਵ) ਰੁੱਖ ਨਾਲ ਹੈ)
- (2) ਕਾਰਯ (ਕਾਰਜ), ਜੈਸੇ
ਇੱਥੇ ਅੱਗ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਯੁੱਧਮ ਹੈ।
(ਇੱਥੇ ਯੁੱਧਮ ਅੱਗ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ)
- (3) ਅਨ-ਉਪਲਬਧੀ (ਅਨ-ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼), ਇਹ ਗਿਆਰਾਂ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ,
 - (੧) ਸਵੈਭਾਵ ਅਨਉਪਲਬਧੀ, ਜੈਸੇ
ਇੱਥੇ ਯੁੱਧਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।
 - (੨) ਕਾਰਯ ਅਨਉਪਲਬਧੀ, ਜੈਸੇ
ਇੱਥੇ ਯੁੱਧੇ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਯੁੱਧਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।
 - (੩) ਵਿਆਪਕ ਅਨਉਪਲਬਧੀ, ਜੈਸੇ
ਇੱਥੇ ਸਿੰਸਪਾ (ਟਾਲੀ) ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਰੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ।
 - (੪) ਸਵੈਭਾਵ-ਵਿਰੁੱਧਉਪਲਬਧੀ, ਜੈਸੇ

ਇੱਥੇ ਠੰਡ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਅੱਗ ਹੈ।

- (੫) ਵਿਰੁੱਧ-ਕਾਰਜਉਪਲਬਧੀ, ਉਲਟ ਕਾਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਹੋਣਾ, ਜੈਸੇ
ਇੱਥੇ ਠੰਡ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ (ਅਨੁਭਵ) ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਯੁੱਧ ਹੈ।
- (੬) ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਆਪਤਉਪਲਬਧੀ, ਉਲਟ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਹੋਣਾ, ਜੈਸੇ
*ਕਿਸੇ ਅਤੀਤ (ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ) ਚੀਜ਼ ਦਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ
ਅਨਗਿਣਤ ਕਾਰਨਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।*
- (੭) ਕਾਰਜ ਵਿਰੁੱਧਉਪਲਬਧੀ, ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਲਟ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਣਾ, ਜੈਸੇ
ਇੱਥੇ ਅਣਵਿਘਨ ਠੰਡ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਅੱਗ ਹੈ।
- (੮) ਵਿਆਪਕ ਵਿਰੁੱਧਉਪਲਬਧੀ, ਜੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਹੋਣਾ, ਜੈਸੇ
ਇੱਥੇ ਠੰਡ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਅੱਗ ਹੈ।
- (੯) ਕਾਰਣ ਅਨੁਪਲਬਧੀ, ਕਾਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਜੈਸੇ
*ਇੱਥੇ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।
(ਜਾਂ ਇਸ ਗ੍ਰਹਿ ਉੱਪਰ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਜਲਵਾਯੂ ਨਹੀਂ ਹੈ।*
- (੧੦) ਕਾਰਣ ਵਿਰੁੱਧਉਪਲਬਧੀ, ਕਾਰਣ ਵਿਰੁੱਧ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖਣ, ਜੈਸੇ
ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵਾਲ ਨਹੀਂ ਖੜ੍ਹੇ (ਸਰਦੀ ਨਾਲ), ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅੱਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੈਠਾ ਹੈ।
- (੧੧) ਕਾਰਣ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਜਉਪਲਬਧੀ, ਕਾਰਣ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖਣ, ਅਰਥਾਤ ਕਾਰਣ ਦਾ ਜੇ
ਕਾਰਜ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੇ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਜੈਸੇ
*ਇਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ
ਯੁੱਧ ਹੈ।*

(3) ਪਰਾਰਥਅਨੁਮਾਨ

ਦੂਜੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਜਦੋਂ ਹੇਤੂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ (ਵਰਣਨ) ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਰਾਰਥਅਨੁਮਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਮਾਨ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ, 'ਕਾਰਜ' ਨੂੰ 'ਕਾਰਨ' ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਬਦ ਸਵੈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਾਰਥਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: (1) ਸਾਧਰਮਯਵਤ (ਸਕਾਰਾਤਮਕ); (2) ਵੈਧਰਮਯਵਤ (ਨਾਰਾਤਮਕ), ਜੈਸੇ,

ਸਾਧਰਮਯਵਤ ਅਨੁਮਾਨ:

ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ,

ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ,

ਸਾਰੇ ਉਤਪਾਦਨ ਅਨਿੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਘੜਾ

ਵੈਧਰਮਯਵਤ ਅਨੁਮਾਨ:

ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ,

ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ,

ਕੋਈ ਅਨ-ਅਨਿੱਤ ਚੀਜ਼ ਉਤਪਾਦਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼।

ਪਕਸ਼ (ਪੱਖ)

ਪਕਸ਼ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੇਤੁ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ “ਇਹ ਪਰਬਤ ਅਗਨਮਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧੁੰਮਾਮਈ ਹੈ।” ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਬਤ “ਪੱਖ” ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਗਨਮਈ (ਸਾਧਯ) ਹੈ; “ਧੁੰਮਾ” ਹੇਤੁ ਹੈ। “ਪੱਖ” ਅਤੇ “ਸਾਧਯ” ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਲੱਭਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ “ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ” ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਕਸ਼ ਦੇ ਚਾਰ ਆਭਾਸ (ਪਕਸ਼ਾਭਾਸ) ਹਨ। ਉਹ ਪਕਸ਼ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਦੇ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤ ਹੋਵੇ:

- (1) ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤੀ, ਜੈਸੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ “ਸ਼ਬਦ ਅਸ੍ਰਵਣੀ ਹੈ” (ਇੱਥੇ ਸ਼ਬਦ = ਆਵਾਜ਼ ਜਾਂ ਸ੍ਰਵ, ਅਸ੍ਰਵਣੀ = ਨਾ ਸੁਣਨਯੋਗ),
- (2) ਅਨੁਮਾਨ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤੀ, ਜੈਸੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ “ਸ਼ਬਦ ਨਿੱਤ ਹੈ”,
- (3) ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤੀ, ਜੈਸੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ “ਚੰਦ ਸ਼ਸ਼ਿ ਨਹੀਂ ਹੈ” (ਇੱਥੇ ਸ਼ਸ਼ਿ = ਚੰਦ),
- (4) ਸਵੈ-ਕਥਨ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤੀ, ਜੈਸੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ “ਅਨੁਮਾਨ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ” (ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਮਾਨ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ)।

ਹੇਤੁ ਦੇ ਆਭਾਸ

ਹੇਤੁ ਦੇ ਆਭਾਸ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ:

- (1) ਅਸਿੱਧ – ਜੋ ਸਿੱਧ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਜੈਸੇ
“ਆਤਮਾ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹਰ ਥਾਂ ਹੈ।”
ਪਰ ਇਹ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹਰ ਥਾਂ ਹੈ। ਜਾਂ,
“ਸ਼ਬਦ ਨਿੱਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।”
ਪਰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਨਮਾਨਤਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।
- (2) ਅਨੈਕਾਂਤਿਕ - ਜੋ ਬਦਲਦਾ ਰਹੇ ਜਾਂ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਵੇ, ਜੈਸੇ
ਸ਼ਬਦ ਅਨਿੱਤ ਹੈ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜਾਣਨਯੋਗ ਹੈ।
(ਇੱਥੇ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਦੀ ਜਾਣਨਯੋਗਤਾ ਇਸ ਦੇ ਅਨਿੱਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਣਨਯੋਗਤਾ ਨਿੱਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ)

(3) ਵਿਰੁੱਧ, ਜੈਸੇ

ਸ਼ਬਦ ਨਿੱਤ ਹੈ,

ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ ਹੈ।

(ਇੱਥੇ “ਉਤਪਾਦਨ” ਹੋਣਾ “ਨਿੱਤ” ਹੋਣ ਦੇ ਸਮਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ *ਹੇਤੂ*, ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ *ਪੱਖ* ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ।)

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜਾਂ ਉਦਾਹਰਣ

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: “ਸਾਧਰਮਯ” ਅਤੇ “ਵੈਧਰਮਯ”। ਸਾਧਰਮਯ ਅਤੇ ਵੈਧਰਮਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਆਭਾਸ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਨੇ ਨੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜਾਂ ਖੰਡਨ

ਕਿਸੇ ਤਰਕ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜਾਂ ਖੰਡਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੀ ਦਲੀਲ ਵਿਚ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਆਭਾਸ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਸਲੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਸਦੇ ਖੰਡਨਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਝੂਠਾ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਉੱਤਰ (ਮੋੜਵਾ ਜਵਾਬ) ਨੂੰ ਜਾਤਿ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਤੁੱਲਰੂਪੀ ਜਵਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧੀ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿਗਨਾਗ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ

ਕੁਝ ਇਕ ਆਭਾਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਧਰਮਕੀਰਤੀ, ਦਿਗਨਾਗ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਤਭੇਦ ਤਰਕਵਾਕ ਦੀ ਬਣਤਰ (ਅਵਯਵ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਫ ਸਾਫ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਗਨਾਗ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਤਰਕਵਾਕ’ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ‘ਪੱਖ’ ਦੇ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਪਯੋਗੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ‘ਸਾਧਯ’ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ (ਸ਼ਾਮਲ) ਹੈ, ਜੈਸੇ

ਪਰਬਤ ਅਗਨਮਈ ਹੈ,

ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧੁੰਆਮਈ ਹੈ,

ਰਸੋਈ ਵਾਂਗ।

ਇਸ ਤਰਕਵਾਕ (ਦਲੀਲ) ਵਿਚ “ਧੁੰਆਮਈ” ਪਦ ਵਿਚ ‘ਰਸੋਈ’ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ‘ਰਸੋਈ’ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਵਰਤਣਾ ‘ਤਰਕਵਾਕ’ ਦੀ ਸਵੈ-ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਲਈ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਦਾਹਰਣ ਜੇ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿ ਇਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਠੇਸ (ਦ੍ਰਿੜ) ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਹੇਤੂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਫ ਸਾਮਾਨਯ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਮਾਨਯ ਪ੍ਰਵਚਨ “ਸਭ ਧੁੰਆਮਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਗਨਮਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ” ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦਾਹਰਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ (ਅਰਥਾਤ

ਰਸੇਈ) 'ਪੱਖ' ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਪੱਕਾ ਅਤੇ ਨਿਸਚੇਪੂਰਵਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਦੀ ਵੈਧਤਾ (ਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ) ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਹੇਤੁ-ਬਿੰਦੁ-ਵਿਵਰਣ” - ਧਰਮਕੀਰਤੀ

ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦਾ ਤਰਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿੰਨ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:

- (1) ਸਵੈਭਾਵ ਹੇਤੁ – ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
- (2) ਕਾਰਯ ਹੇਤੁ – ਇਸ ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- (3) ਅਨਉਪਲਬਧੀ ਹੇਤੁ – ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਨਾ-ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਅਨਉਪਲਬਧੀ ਅਰਥਾਤ ਉਸਦੇ 'ਨਿਸ਼ੇਧ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੇਤੁ ਅਤੇ ਵੈਧਰਮਯ ਸਾਧਯ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ 'ਨਿਸ਼ੇਧ' ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਤਰਕਨਿਆਇ ਜਾਂ ਵਾਦਨਿਆਇ” - ਧਰਮਕੀਰਤੀ

ਇਹ ਵੀ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦਾ ਤਰਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਸੰਤਾਨਾਂਤਰ ਸਿਧੀ” - ਧਰਮਕੀਰਤੀ

ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਤਾਨ (ਨਿਰੰਤਰ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣ) ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਬੂਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

“ਸਬੰਧਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ” - ਧਰਮਕੀਰਤੀ

ਇਹ ਵੀ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

“ਸਬੰਧਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ ਟਿੱਪਣੀ” - ਧਰਮਕੀਰਤੀ

ਇਹ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੀ ਸਬੰਧਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ ਉੱਪਰ ਸਵੈ ਟੀਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਦੇਵੇਂਦਰਬੋਧੀ (650 ਈ)

ਦੇਵੇਂਦਰ ਬੋਧੀ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨਕਾਲ ਲਗਪਗ 650 ਈ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਉੱਪਰ “ਪ੍ਰਮਾਣਵਾਰਤਿਕ ਪੰਜਿਕਾ” ਨਾਮ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੀ “ਪ੍ਰਮਾਣ-ਵਾਰਤਿਕ” ਰਚਨਾ ਉੱਪਰ ਪੰਜਿਕਾ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਿਕਾ ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ

ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਸ਼ਾਕਯਬੋਧੀ (675 ਈ)

ਸ਼ਾਕਯਬੋਧੀ ਨੂੰ ਦੇਵੇਂਦਰਬੋਧੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨਕਾਲ 675 ਈ ਦੇ ਇਰਦਗਿਰਦ ਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਵੇਂਦਰਬੋਧੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ *ਪ੍ਰਮਾਣਵਾਰਤਿਕਪੰਜਿਕਾ* ਉੱਪਰ *ਪ੍ਰਮਾਣਵਾਰਤਿਕਪੰਜਿਕਾ ਟੀਕਾ* ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਵਿਨੀਤ ਦੇਵ (700 ਈ)

ਵਿਨੀਤ ਦੇਵ, ਰਾਜਾ ਲਲਿਤ ਚੰਦਰ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਨਾਲੰਦਾ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗ੍ਰੰਥ “ਸਮਯਭੇਦਯੋਪਰਚਨਾ ਚੱਕਰ” ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਉੱਪਰ ਲਿਖੇ।

ਨਿਆਇਬਿੰਦੁ ਟੀਕਾ

ਇਹ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ *ਨਿਆਇਬਿੰਦੁ* ਉੱਪਰ ਇਕ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਹੇਤੁਬਿੰਦੁ ਟੀਕਾ

ਇਹ ਵੀ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੀ ‘*ਹੇਤੁਬਿੰਦੁ*’ ਕਿਰਤ ਉੱਪਰ ਇਕ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਵਾਦਨਿਆਇ ਵਿਆਖਿਆ

ਇਹ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ “*ਵਾਦਨਿਆਇ*” (ਜਾਂ ਤਰਕਨਿਆਇ) ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਸਬੰਧਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ ਟੀਕਾ

ਇਹ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੀ *ਸੰਬੰਧਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ* ਉੱਪਰ ਸੋਚ ਭਰਪੂਰ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਆਲੰਬਨਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ ਟੀਕਾ

ਇਹ ਦਿਗਨਾਗ ਦੀ *ਆਲੰਬਨਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ* ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਸੰਤਾਨਾਂਤਰਸਿਧੀ ਟੀਕਾ

ਇਹ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੀ *ਸੰਤਾਨਾਂਤਰ ਸਿਧੀ* ਰਚਨਾ ਉੱਪਰ ਟੀਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਰਵੀ ਗੁਪਤ (725 ਈ)

ਰਵੀ ਗੁਪਤ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ, ਤਾਰਕਿਕ ਅਤੇ ਤਾਂਤਰਕ ਗੁਰੂ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਗਪਗ 12 ਦੇ ਕਰੀਬ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆਲੇ, ਮਾਗਧ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ। *ਪ੍ਰਮਾਣਵਾਰਤਿਕ ਫ਼ਿੱਤੀ* ਨਾਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਰਕਸ਼ਾਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੇ *ਪ੍ਰਮਾਣਵਾਰਤਿਕ* ਗ੍ਰੰਥ ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਜਤੋਂਦਰਬੇਧੀ (725 ਈ)

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਤੋਂਦਰਬੇਧੀ ਨੇ “ਵਿਸ਼ਾਲਾਮਲਵਤੀ-ਨਾਮ-ਪ੍ਰਮਾਣ-ਸਮੂਚਯ ਟੀਕਾ” ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਣੀਨੀ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਬਾਰੇ ਨਿਆਸ ਵੀ ਲਿਖਿਆ।

ਸ਼ਾਂਤ ਰਕਸ਼ਿਤ (749 ਈ)

ਡਾ ਸ਼ਤੀਸ਼ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆਭੂਸ਼ਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਂਤਰਕਸ਼ਿਤ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਜਾਹੋਰ (ਬੰਗਾਲ) ਰਾਜਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮਕਾਲ ਰਾਜਾ ਗੋਪਾਲ (750 ਈ) ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਵਤੰਤਰ ਮਾਧਿਅਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿਖੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਤਿੱਬਤੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਨਿਮੰਤ੍ਰਣ ਉੱਪਰ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਬੇਧੀ ਵਿਹਾਰ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਹੰਤ ਵੀ ਰਹੇ। ਤਿੱਬਤ ਵਿਚ ਉਹ ਪੂਰੇ 13 ਸਾਲ (762 ਈ) ਤੱਕ ਰਹੇ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਚਾਰੀਆ ਬੋਧੀਸਤ੍ਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਂਤ ਰਕਸ਼ਿਤ ਨੇ ਤਰਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਨਿਮਵਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ।

ਵਾਦਨਿਆਇ ਵਿਪੰਚਿਤਾਰਥ¹

ਇਹ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੇ ‘ਵਾਦਨਿਆਇ’ ਉੱਪਰ ਇਕ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਤਤਵ ਸੰਗ੍ਰਹਿਕਾਰਿਕਾ

ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਪਰਦਾਇਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸਰਵੇਖਣ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਅਰੰਭ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ: “ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੱਤ ਤੋਂ ਹੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।” ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 31 ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- (1) ਸਵੈਭਾਵ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ,
- (2) ਇੰਦ੍ਰੀਆ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਮਾਨਵ ਗਿਆਨਿੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ,
- (3) ਉਭਯ² ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਦੋਨੇ ਗਿਆਨਿੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਮਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ,

¹ ਵਿਪੰਚਯ = ਉਘਾੜਨਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਟਾਉਣਾ। [ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

- (4) ਜਗਤ ਸਵੈਭਾਵਵਾਦ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਆਪਣੇ ਆਪ (ਸਵੈ) ਵਿਚ ਹੈ (ਸੈਭੰ)। ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਾਹਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ,
- (5) ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,
- (6) ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,
- (7) ਨਿਆਇ-ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ-ਪਰਿਕਲਪਿਤ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਦੇ ਆਤਮਾ ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,
- (8) ਮਾਮਾਂਸਕ-ਕਲਪਿਤ-ਆਤਮ-ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਆਤਮਾ ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,
- (9) ਕਪਿਲ-ਪਰਿਕਲਪਿਤ-ਆਤਮ-ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ ਕਪਿਲ ਦੇ ਆਤਮਾ ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,
- (10) ਦਿਗੰਬਰ-ਪਰਿਕਲਪਿਤ-ਆਤਮ-ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ਜੈਨਮਤ ਦੇ ਦਿਗੰਬਰ ਫਿਰਕੇ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,
- (11) ਉਪਨਿਸ਼ਦ-ਕਲਪਿਤ-ਆਤਮ-ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,
- (12) ਵਾਤਸੀਪੁੱਤਰ-ਕਲਪਿਤ-ਆਤਮ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਤਸੀਪੁੱਤਰ ਦੇ ਆਤਮਾ ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,
- (13) ਸਥਿਰ-ਪਦਾਰਥ-ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਪਦਾਰਥਾਂ (ਚੀਜ਼ਾਂ) ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,
- (14) ਕਰਮ-ਫਲ-ਸੰਬੰਧ – ਇਸ ਵਿਚ ਕਰਮ ਅਤੇ ਫਲ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,
- (15) ਦ੍ਰਵ-ਪਦਾਰਥ-ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ‘ਦ੍ਰਵ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ (‘ਪਦ’ ਅਰਥ) ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,
- (16) ਗੁਣ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ‘ਗੁਣ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,
- (17) ਕਰਮ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ‘ਕਰਮ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,
- (18) ਸਾਮਾਨਜ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨਜ (ਆਮ) ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
- (19) ਸਾਮਾਨਜ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਨੋਂ ਸ਼ਾਬਦ ‘ਸਾਮਾਨਜ’ (ਆਮ) ਅਤੇ ‘ਵਿਸ਼ੇਸ਼’ (ਖਾਸ) ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,
- (20) ਸਮਵਾਯ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਕਾਰਣ ਦੇ ‘ਜਨਮਜਾਤ’ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,
- (21) ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ‘ਸ਼ਬਦ’ (ਆਵਾਜ਼, ਧੁਨੀ) ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,

² ਉਭਯ = ਦੋਵੇਂ, ਦੋਨੋਂ[ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼]

- (22) ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼-ਲਕਸ਼ਣ-ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ‘ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼’ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (ਲੱਛਣ) ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,
- (23) ਅਨੁਮਾਨਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ‘ਅਨੁਮਾਨ’ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,
- (24) ਪ੍ਰਮਾਣਾਂਤਰ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ਅਨਯ³ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,
- (25) ਵਿਵਰਤਵਾਦ⁴ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਵਰਤਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,
- (26) ਕਾਲਤ੍ਰੈਯ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਤਿੰਨ ਕਾਲਾਂ (ਵਰਤਮਾਨਕਾਲ, ਭੂਤਕਾਲ, ਭਵਿਖਤਕਾਲ) ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ,
- (27) ਸੰਸਾਰ-ਸੰਤਤੀ⁵-ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ (ਲਗਾਤਾਰਤਾ) ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ,
- (28) ਵਾਹਯਾਰਥ⁶ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਬਾਹਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ,
- (29) ਸ਼ਰੁਤਿ⁷ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਧਰਮਗ੍ਰੰਥਾਂ ਜਾਂ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ,
- (30) ਸਵੈਤਾਹਾ ਪ੍ਰਮਾਣਯ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਸਵੈ-ਸਬੂਤ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ,
- (31) ਅਨੇਂਦਰੀਆਂਅਤੀਤਾਰਥ-ਦਰਸ਼ਣ-ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ – ਉਸ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਜੋ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੇਖ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕਮਲ ਸ਼ੀਲ (750 ਈ)

ਕਮਲ ਸ਼ੀਲ (ਜਾਂ ਕਮਲ ਸ਼ਰੀਲ) ਸ਼ਾਂਤ ਰਕਸ਼ਿਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ। ਉਹ ਕੁਝ ਦੇਰ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿਖੇ ਤੰਤਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਰਹੇ। ਉਹ ਇਕ ਤਿੱਬਤ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਨਿਮੰਤ੍ਰਣ ‘ਤੇ ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਤਿੱਬਤ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹੇ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਪਦਮ-ਸੰਭਵ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਿਕਸ਼ਿਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਨਿਆਇ-ਬਿੰਦੂ-ਪੂਰਵ-ਪਕਸ਼ੇ-ਸੰਕਸ਼ਿਪਤ: ਇਹ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੇ ਨਿਆਇਬਿੰਦੂ ਉੱਪਰ ਇਕ ਸੰਖੇਪ ਆਲੋਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਤਤਵਸੰਗ੍ਰਹਿ-ਪੰਜਿਕਾ⁸: ਇਹ ਸ਼ਾਂਤ ਰਕਸ਼ਿਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਤਤਵਸੰਗ੍ਰਹਿ’ ਉੱਪਰ ਇਕ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

³ ਅਨਯ = ਹੋਰ, ਦੂਸਰੇ)

⁴ ਵਿਵਰਤਵਾਦ = ਵੇਦਾਂਤਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਣ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੇ ਸ੍ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਕਾਰਯ (ਕਾਰਜ) ਆਪਣੇ ਸ੍ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਾ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਭਾਸਣਾ, ਜੈਸੇ ਸਿੱਪੀ ਤੋਂ ਚਾਂਦੀ, ਰੱਸੀ ਤੋਂ ਸੱਪ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਜਗਤ ਆਦਿ।

⁵ ਸੰਤਤ = ਨਿਰੰਤਰ, ਲਗਾਤਾਰ, ਇੱਕ ਰਸ

⁶ ਵਾਹਯਾਰਥ = ਬਾਹਰੀ ਪਦਾਰਥ (ਚੀਜ਼ਾਂ)

⁷ ਸ਼ੁਤਿ – ਵੇਦ (ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੇਦ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਨਹੀ ਸਨ ਸੁਣੇ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ (ਸ਼ੁਤਿ)

⁸ ਪੰਜਿਕਾ = ਨਿਰੰਤਰ ਟਿੱਪਣੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਲਿਆਣ ਰਕਸ਼ਿਤ (829 ਈ)

ਕਲਿਆਣ ਰਕਸ਼ਿਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਧਰਮਪਾਲ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਸਰਵਗ੍ਯ-ਸਿੱਧਿ-ਕਾਰਿਕਾ⁹: ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਹਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸ਼ਰੁਤਿ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ: ਇਸ ਵਿਚ ਧਰਮਗ੍ਰੰਥਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਅਨਯਾਪੋਹ-ਵਿਚਾਰ-ਕਾਰਿਕਾ: ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ (ਉਲਟ) ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਕਰਕੇ (ਅਪੋਹ), ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਈਸ਼ਵਰ-ਭੰਗ-ਕਾਰਿਕਾ: ਇਸ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਧਰਮੋਤਰਾਚਾਰੀਆ (848 ਈ)

ਧਰਮੋਤਰਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣ ਰਕਸ਼ਿਤ ਅਤੇ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਾਸੀ, ਧਰਮਾਕਰ ਦੱਤ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤਾਰਕਿਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਧਰਮੋਤਰ ਦੇ ਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਨਿਆਇਬਿੰਦੂ ਟੀਕਾ: ਇਹ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੀ ਨਿਆਇਬਿੰਦੂ ਰਚਨਾ 'ਤੇ ਇਕ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ: ਇਸ ਵਿਚ ਸਹੀ (ਸਮਯਕ) ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਬਾਰੇ ਪਰੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਅਪੋਹਨਾਮ ਪ੍ਰਕਰਣ¹⁰: ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ (ਉਲਟ) ਨੂੰ ਖਾਰਜ (ਨਿਸ਼ੇਧ) ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਪਾਰਲੋਕ¹¹ ਸਿੱਧਿ: ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਰਲੋਕ ਜਗਤ ਦਾ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕਸ਼ਣਭੰਗ ਸਿੱਧਿ: ਇਸ ਵਿਚ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਛਿਣਭੰਗਰਤਾ¹² ਦਾ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮਾਣ-ਵਿਨਿਸ਼ਚਯ ਟੀਕਾ: ਇਹ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ *ਪ੍ਰਮਾਣ-ਵਿਨਿਸ਼ਚਯ* ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

⁹ ਸਰਵਗ੍ਯ = ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਨਵਾਲਾ, ਸਰਵਗਿਆਤਾ, ਸਿੱਧਿ = ਕਰਾਮਾਤ, ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ

¹⁰ ਪ੍ਰਕਰਣ = ਖੋਜ ਗ੍ਰੰਥ ਜਾਂ ਨਿਬੰਧ

¹¹ ਪਾਰਲੋਕ = ਉਹ ਸਥਾਨ ਜੋ ਸਰੀਰ ਛੱਡਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਵਰਗ

¹² ਛਿਣਭੰਗਰਤਾ = ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਛਿਣ ਭਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

ਮੁਕਤਾ ਕੁੰਭ (900 ਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ)

ਮੁਕਤਾ ਕੁੰਭ ਨੂੰ ਧਰਮੇਤਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮੇਤਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਕਸ਼ਣਭੰਗ ਸਿੱਧਿ' ਉੱਪਰ 'ਕਸ਼ਣਭੰਗ-ਸਿੱਧਿ ਵਿਆਖਿਆ' ਨਾਮਕ ਇਕ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਅਰਚਟ (ਲਗਪਗ 900 ਈ)

'ਸਦਦਰਸ਼ਨ-ਸਮੁਚਯ ਵਿੱਤੀ' ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਜੈਨੀ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਗੁਣਰਤਨ ਸੂਰੀ (ਜੀਵਨਕਾਲ 1409 ਈ) ਅਰਚਟ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਤਰਕਟੀਕਾ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਜੈਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਰਤਨਪ੍ਰਭ ਸੂਰੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗ੍ਰੰਥ "ਸਿਆਦਵਾਦ-ਰਤਨਾਕਰਾਵਤਾਰਿਕਾ" 1181 ਈ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ਵੀ ਅਰਚਟ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੈਨਮਤ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ 'ਨਿਆਇਆਵਤਾਰ ਵਿਵਰਤੀ'¹³ ਤੋਂ ਐਸਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਚਟ, ਧਰਮੇਤਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਰਚਟ ਨੇ ਤਰਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ 'ਹੇਤੁਬਿੰਦੂਵਿਵਰਣ' ਨਾਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੇ 'ਹੇਤੁਬਿੰਦੂ' ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- (1) ਸਵੈਭਾਵ,
- (2) ਕਾਰਯ,
- (3) ਅਨਉਪਲਬਧੀ,
- (4) ਸ਼ਬਦਲਕਸ਼ਣ ਵਿਆਖਿਆ।

ਅਸ਼ੋਕ (900 ਈ)

ਪੰਡਤ ਅਸ਼ੋਕ ਜਾਂ ਆਰੀਆ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਜੀਵਨਕਾਲ ਲਗਪਗ 900 ਈ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਤਰਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਰਣ ਲਿਖੇ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਅਵਯਵੀ ਨਿਰਾਕਰਣ¹⁴: ਅਖੰਡ (ਸਮਗਰ) ਦਾ ਨਿਰਾਕਰਣ। ਇਹ ਉਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਗਰ (ਜੀਜਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ) ਜਾਂ ਅਵਯਵੀ ਉਸ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕੱਠ ਜਾਂ ਇਕੱਤਰੀਕਰਣ (ਸੰਗ੍ਰਹਿ) ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਅਵਯਵਾਂ (ਭਾਗਾਂ) ਦੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਹੀ ਅਵਯਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਤੋਂ ਪਰੇ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਜੁਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਵਯਵ (ਖੰਡ) ਅਤੇ ਅਵਯਵੀ (ਅਖੰਡ) ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਅਨਿੱਤ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕੋਈ ਸਮਵਾਯ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਾਮਾਨਯ ਦੂਸ਼ਣ ਦਿਕ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤਾ: ਸਾਮਾਨਯ (ਵਿਆਪਕ) ਦੇ ਖੰਡਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਪਸਾਰ (ਜਾਂ ਵਿਸਤਾਰ)। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਰੜੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮਾਨਯ ਨਾਮ ਦਾ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਹੈ।

¹³ ਨਿਆਇਆਵਤਾਰ = ਨਿਆਇ ਦਾ ਵਿਵਰਣ, ਵਿਵਿੱਤਿ = ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ

¹⁴ ਅਵਯਵ = ਭਾਗ, ਖੰਡ; ਅਵਯਵੀ = ਸਮਗਰ, ਅਖੰਡ; ਨਿਰਾਕਰਣ = ਖੰਡਨ ਕਰਨਾ, ਰੱਦ ਕਰਨਾ

ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਅਲਗ ਅਲਗ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਉਂਗਲਤਾ' ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਸਾਮਾਨਜ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਸਕੀਏ।

ਚੰਦਰ ਗੋਮਿਨ (925 ਈ)

ਚੰਦਰ ਗੋਮਿਨ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਖੱਤਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਤੀਖਣ-ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ, ਵਿਆਕਰਣ, ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ, ਖਗੋਲਸ਼ਾਸਤਰ, ਸੰਗੀਤ, ਲਲਿਤ ਕਲਾ ਅਤੇ ਐਸ਼ਯਵਿਗਿਆਨ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਆਚਾਰੀਆ ਸਥਿਰਮਤੀ ਦੀ ਰੇਖ-ਦੇਖ ਥੱਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਤਰਾਂ ਅਤੇ ਅਭਿਧਰਮ ਪਿਟਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਧਰ ਆਰੀਆ ਅਸ਼ੋਕ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੋਧੀ ਦੇਵਤੇ ਅਵਲੋਕੀਤੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਤਾਰਾ ਦੇ ਬੜੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਰਾਜਾ ਵਰਿੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ 'ਤਾਰਾ' ਦੀ ਉਸ ਨਾਲ ਛਾਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਗੋਮਿਨ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਉਸਦੀ ਪੂਜਣਯੋਗ ਦੇਵੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਨੇ ਇਸ ਇਨਕਾਰ ਤੋਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਗੋਮਿਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਦੂਕ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸੰਦੂਕ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਡਿਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਦੀਪ (ਟਾਪੂ) 'ਤੇ ਜਾ ਅਟਕਿਆ। ਗੋਮਿਨ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਰੀ ਅਰਦਾਸ ਦੇਵੀ ਤਾਰਾ ਦੇ ਨਾਮ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਦੂਕ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਏ। ਉਹ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇਸੇ ਟਾਪੂ 'ਤੇ ਹੀ ਰਹੇ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਚੰਦਰਦੀਪ ਪੈ ਗਿਆ। ਬੋਧੀ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਟਾਪੂ ਉੱਪਰ ਦੇ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਦੇਵ ਅਵਲੋਕਿਤੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਤਾਰਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਉੱਥੇ ਸਿਰਫ ਮਛਿਆਰੇ (ਕੈਵ੍ਰਤ) ਹੀ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਉਸ ਟਾਪੂ 'ਤੇ ਵਸਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਚੰਦਰ ਗੋਮਿਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਲੰਕਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਪਤੰਜਲੀ ਦਾ ਪਾਣਿਨੀ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਉੱਪਰ ਲਿਖਿਆ "ਭਾਸ਼ਯ" ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖਾਮੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵੈ ਪਾਣਿਨੀ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਉੱਪਰ "ਚੰਦਰ ਵਿਆਕਰਣ" ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਨਾਲੰਦਾ ਆਏ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਬੋਧੀ ਰਿਸ਼ੀ ਚੰਦਰਕੀਰਤੀ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਇਹ ਚੰਦਰਕੀਰਤੀ ਅਚਾਰੀਆ ਨਾਗਅਰਜੁਨ ਦੀ *ਮਾਧਿਆਮਕ* ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਟਿੱਪਣੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ। ਪਰ ਚੰਦਰ ਗੋਮਿਨ ਸਵੈ ਯੋਗਚਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਆਰੀਆ ਅਸੰਗਾ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰਕੀਰਤੀ ਦੀ ਪਾਣਿਨੀ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਉੱਪਰ ਰਚਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਗੋਮਿਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਚੰਦਰਕੀਰਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਹ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰਦਾਤ ਵੇਲੇ ਦੇਵੀ ਤਾਰਾ ਅਤੇ ਦੇਵ ਅਵਲੋਕਿਤੇਸ਼ਵਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ "ਭਾਵੇਂ ਚੰਦਰਕੀਰਤੀ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਤੇਰੀ ਰਚਨਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਬੇਹੱਦ ਚੰਗੀ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗੀ।" ਇਹ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਉਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਖੂਹ "ਚੰਦਰ ਕੂਪ" ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਚੰਦਰਕੀਰਤੀ, ਚੰਦਰ ਗੋਮਿਨ ਦੇ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਨੇ, ਚੰਦਰ ਗੋਮਿਨ ਦੇ ਨਾਲੰਦਾ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿੰਨ ਰਥਾਂ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ; ਦੋ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਗੋਮਿਨ ਲਈ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੇਵਤਾ

ਮੰਜੁਸ਼ੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਲਈ। ਇਹ ਰਥਯਾਤਰਾ ਸਾਰੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਲੂਸ ਸਮੇਤ ਗੁਜ਼ਰੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਮੰਜੁਸ਼ੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਸਲੋਕ ਗਾਏ।

ਚੇਦਰ ਗੋਮਿਨ ਨੇ ਨਿਆਇਲੋਕ-ਸਿੱਧਿ (ਨਿਆਇਸਿਧਯਲੋਕ) ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਗਿਆਕਰ ਗੁਪਤ (940 ਈ)

ਪ੍ਰਾਗਿਆਕਰ, ਜਿਸ ਦਾ ਜੀਵਨਕਾਲ 940 ਈ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ:

ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਾਰਤਕਅਲੰਕਾਰ: ਇਹ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਵਾਰਤਕ ਗ੍ਰੰਥ ਉੱਪਰ ਇਕ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਸਹਿਅਵਲੰਬ¹⁵-ਨਿਸਚੈ: ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ 'ਵਸਤੂਆਂ' ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਸਾਥ ਸਾਥ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨਾ' ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਅਚਾਰੀਆ ਜਿਤਾਰਿ (940 - 980 ਈ)

ਜਿਤਾਰਿ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਗਰਭਪਾਦ, ਵਾਰੋਦਰ (ਬੰਗਾਲ) ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਬੋਧੀ ਉਪਾਸ਼ਕ ਅਤੇ ਮੰਜੁਸ਼ੀ ਦੇ ਭਗਤ ਬਣੇ। ਵਿਕਰਮਾਸ਼ਿਲਾ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਮਹਾਪਾਲ ਪਾਸੋਂ ਪੰਡਿਤ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਜਿਤਾਰਿ ਨੇ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਉੱਪਰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ:

ਹੇਤੁਤਤਵ ਉਪਦੇਸ਼: ਇਸ ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਧਰਮ-ਧਾਰਮੀ ਵਿਨਿਸ਼ਚਯ: ਪੱਖ (ਧਾਰਮੀ) ਅਤੇ ਸਾਧਯ (ਧਰਮ) ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਬਾਲਅਵਤਾਰ ਤਰਕ: ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਤਰਕ ਦੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਜਿਨ (940 ਈ)

ਜਿਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨਕਾਲ 940 ਈ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣਵਾਰਤਕਅਲੰਕਾਰਟੀਕਾ ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ।

¹⁵ ਸਹਿਅਵਲੰਬ = ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਸਾਥ ਸਾਥ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨਾ।

ਰਤਨਕੀਰਤੀ (940 - 1000 ਈ)

ਰਤਨਕੀਰਤੀ, ਵਿਕਰਮਾਸ਼ਿਲਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਇਹ ਧਰਮੇਤਰ, ਨਿਆਇਭੂਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਾਚਸਪਤੀ ਮਿਸ਼ਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ “ਅਪੋਹ” ਅਤੇ “ਸ਼ਣ-ਭੰਗ” ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਰਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ‘ਤੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖੇ: “ਅਪੋਹਸਿੱਧਿ” ਅਤੇ “ਕਸ਼ਣਭੰਗਸਿੱਧਿ”।

ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਹ ਅਪੋਹ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਝਾਉ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅਲਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕੋ ਸਮੇਂ, ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੇ ‘ਭਾਵ’ ਅਤੇ ‘ਅਭਾਵ’ ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਰਚਨਾ, ਦੋਵੇਂ ਹਾਂਵਾਚਕ ਅਤੇ ਨਾਂਵਾਚਕ ‘ਅਨੁਮਾਨ’ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਛਿਣ-ਭੰਗਰ (ਪਲ ਭਰ ਲਈ) ਹਨ, ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ, ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ ਲਈ ਤਿੰਨ ਛਿਣਾਂ (ਪਲਾਂ) ਦੀ ਕੇਈਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਰਤਨ ਵਜਰ (979 - 1040 ਈ)

ਰਤਨ ਵਜਰ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵਜ (ਵਡੇਰੇ) ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਤੇ ਤੀਰਥਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਹਰੀ ਭਦਰ ਨੇ ਬੁੱਧਮਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਰਤਨ ਵਜਰ ਨੇ 36 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਬੋਧੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਰਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ‘ਤੇ “ਯੁਕਤੀ-ਪ੍ਰਯੋਗ” ਨਾਮ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਦਲੀਲ ਜਾਂ ਯੁਕਤੀ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਜਿਨ ਮਿਤਰ (1025 ਈ)

ਜਿਨ ਮਿਤਰ ਦਾ ਜੀਵਨਕਾਲ 1025 ਈ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਵੱਗਿਆ ਦੇਵ, ਦਾਨਸ਼ਿਲਾ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਤਿੱਬਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਉਸਨੇ ‘ਨਿਆਇ-ਬਿੰਦੂ-ਪਿੰਡਾਰਥ’ ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੀ ‘ਨਿਆਅਬਿੰਦੂ’ ਦੇ ਭਾਵਰਥਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਦਾਨਸ਼ੀਲ (1025 ਈ)

ਦਾਨਸ਼ੀਲ (ਦਾਨਸ਼ਰੀਲ) ਦਾ ਜਨਮ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਲਗਪਗ 1025 ਈ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਪਰਹਿਤ ਭਦਰ, ਜਿਨਮਿਤਰ, ਸਰਵੱਗਿਆ ਦੇਵ ਅਤੇ ਤਿਲੋਪਾ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਤਿੱਬਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਰਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ‘ਤੇ “ਪੁਸਤਕ ਪਾਠਉਪਾਯ” ਨਾਮ

ਦਾ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਉਪਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਗਿਆਨਸ਼੍ਰੀ ਮਿਤਰ (ਲਗਪਗ 1040 ਈ)

ਵਿਕਰਮਾਸ਼ਿਲਾ ਵਿਸ਼ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ 'ਮਹਾਨ ਥਮ' ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨਸ਼੍ਰੀ ਮਿਤਰ ਦਾ ਜਨਮ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸਥਾਨ ਗੌੜ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਰਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ "ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਭਾਵਸਿੱਧਿ" ਨਾਮਕ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਗਿਆਨਸ਼੍ਰੀ ਭਦਰ (ਲਗਪਗ 1050 ਈ)

ਗਿਆਨਸ਼੍ਰੀ ਭਦਰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਤਾਰਕਿਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧਮਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਤਿੱਬਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਤਿੱਬਤ ਵਿਚ ਉਹ 'ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਗਿਆਨਸ਼੍ਰੀ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। 'ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਨਿਸ਼ਚਯ ਟੀਕਾ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਨਿਸ਼ਚਯ ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਗਿਆਨਸ਼੍ਰੀ ਨੇ ਸਵੈ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਰਤਨਾਕਰ ਸ਼ਾਂਤੀ (ਲਗਪਗ 1400 ਈ)

ਰਤਨਾਕਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਉਪਨਾਮ 'ਕਲਿਕਾਲ ਸਰਵੱਗਿਆ', ਸਰਵਾਸਤੀਵਾਦ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮਾਹਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਕਰਮਾਸ਼ਿਲਾ ਵਿਸ਼ਵਿਦਿਆਲੇ ਤੋਂ ਸੂਤਰਾਂ ਅਤੇ ਤੰਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਜਿਤਾਰਿ, ਰਤਨਕੀਰਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਲੰਕਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਫੈਲਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਛੰਦ' ਉੱਪਰ 'ਛੰਦੋਰਤਨਾਕਰ' ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਤਰਕ ਉੱਪਰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ:

ਵਿਗਿਆਪਤੀ-ਮਾਤ੍ਰ ਸਿੱਧਿ: ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਗਿਆਪਤੀ (ਐਲਾਨ) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਇਕ ਨੇਪਾਲੀ ਪੰਡਤ ਸ਼ਾਂਤੀਭਦਰ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਅੰਤਰਵਿਆਪਤੀ: ਇਸ ਵਿਚ ਆਤਰਿਕ (ਅੰਦਰਲੇ) ਅਨਿੱਖੜ ਸੰਬੰਧ (ਵਿਆਪਤੀ) ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦਲੀਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ 'ਹੇਤੁ' ਅਤੇ 'ਸਾਧਯ' ਵਿਚਕਾਰ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਵੀ ਸੰਕਲਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ 'ਪਕਸ਼' ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਵੀ ਸੰਕਲਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਯਮਾਰੀ (ਲਗਪਗ 1050 ਈ)

ਯਮਾਰੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਤਰਕ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦੇ ਬਲ ਦੇ ਸਹਾਰੇ, ਆਰਥਕ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਕਰਮਸ਼ਿਲਾ ਵਿਸ਼ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਪਦਵੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਮਾਣ-ਵਾਰਤਕਅਲੰਕਾਰ ਟੀਕਾ' ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਪ੍ਰਾਗਿਅਕਰ ਗੁਪਤ ਦੇ 'ਪ੍ਰਮਾਣਵਾਰਤਕਅਲੰਕਾਰ' ਉੱਪਰ ਇਕ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਸੰਕਰਆਨੰਦ (ਲਗਪਗ 1050 ਈ)

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਸੰਕਰਆਨੰਦ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸਭਵਿਦਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਮਾਣਵਾਰਤਕ ਟੀਕਾ' ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਰਤਕ' ਉੱਪਰ ਇਕ ਟਿੱਪਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾਨੁਸਾਰ: ਇਹ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਾ' ਉੱਪਰ ਇਕ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਅਪੇਰਸਿੱਧਿ: ਇਸ ਵਿਚ "ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਉਲਟ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਕੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ" ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਸਿੱਧਿ: ਇਸ ਵਿਚ 'ਕਾਰਣਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ' ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।

ਸੁੱਭਕਰ ਗੁਪਤ (ਲਗਪਗ 1080 ਈ)

ਸੁੱਭਕਰ ਗੁਪਤ, ਵਿਕਰਮਸ਼ਿਲਾ ਵਿਸ਼ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਭੇਆਂਕਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨਕਾਲ ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਰਕ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਧਰਮਕੀਰਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਤ ਹਨ। ਜੈਨੀ ਤਾਰਕਿਕ ਹਰੀਭਦਰ ਸੂਰੀ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮੇਕਸ਼ਾਕਰ ਗੁਪਤ (ਲਗਪਗ 1100 ਈ)

ਮੇਕਸ਼ਾਕਰ ਗੁਪਤ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨਕਾਲ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਮਹਾਨ ਬੋਧੀ ਵਿਹਾਰ ਜਗਦਲ (ਬੰਗਾਲ) ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਰਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ 'ਤਰਕਭਾਸ਼ਾ' ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਸੰਗ੍ਰਹ (ਤਰਕ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ਬਦ) ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਗੁਆਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੱਬਤੀ ਅਨੁਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿੰਨ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ: (1) ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼, (2) ਸਵਾਰਥਅਨੁਮਾਨ; ਅਤੇ (3) ਪਰਾਰਥਅਨੁਮਾਨ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਬੇਧੀ ਤਰਕ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਬੁੱਧਮਤ ਦੇ ਅਨੁਗਿਣਤ ਅਨੁਆਈਆਂ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ, ਭਾਰਤੀ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਤਾਰਕਿਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਨਿਆਇਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਬਾਨੀ ਅਕਸ਼ਪਾਦ (ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈ) ਦੇ ਪੰਜ ਅਵਯਵੀ (ਪੰਚਾਵਯਵ) ਤਰਕਵਾਕ ਨੂੰ, ਨਗਾਰਜੁਨ (ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਈ) ਨੇ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਅਵਯਵੀ ਹੀ ਮੰਨਿਆ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਬੇਧੀ ਤਰਕ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਆਚਾਰੀਆ ਦਿਗਨਾਗ (ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈ) ਨੇ ਅਕਸ਼ਪਾਦ ਦੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ ਸਿਰਫ ਇਕ "ਪ੍ਰਮਾਣ" ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਬੇਧੀ ਤਰਕ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਨਾ ਚਲ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਹੈਲੀ ਹੈਲੀ, ਬੇਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੇਧੀ ਤਰਕ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਖਤਮ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਣ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਸੰਘਾਰਨੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਾਫੀ ਨਿਰਣਾਇਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਲਚਲ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼, ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਅਤੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਕਰਕੇ ਦਹਿਸ਼ਤ-ਗਰਦੀ, ਜਬਰ, ਖੱਫ ਅਤੇ ਤਸੱਦਦ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਕੱਟੜ ਅਤੇ ਇੰਤਹਾ-ਪਸੰਦ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਇਲਾਹੀ-ਫਰਮਾਨ ਦੱਸ ਕੇ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਖੂਬ ਲਤਾੜਿਆ ਅਤੇ ਕੁਚਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅਮਨ-ਪਸੰਦ ਬੇਧੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਚੀਨ, ਜਪਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਲ ਜਾ ਨਿਕਲੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਹਿਮੇ ਕੁਚਲੇ ਨੈ-ਮਜ਼ਹਬੀ ਹੋ ਗਏ। ਅਗਲੀ ਕਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਬੇਧੀ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਮੁਤਾਲਿਆ ਕਰਾਂਗੇ।

... ਚਲਦਾ